

Przemysław Dębowski

Kraków, Instytut Języka Polskiego PAN

**O dorobku naukowym Profesora Witolda Mańczaka
z okazji jubileuszu 90. urodzin**

Słowa kluczowe: Witold Mańczak, nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją, statystyka w językoznawstwie.

W sierpniu 2014 roku swoje 90. urodziny obchodzi Profesor Witold Mańczak, jeden z najznamienitszych polskich językoznawców.

Witold Mańczak to naukowiec światowej sławy i uznany autorytet w swojej dziedzinie. Jest autorem 960 publikacji naukowych, w tym 23 książek. Choć z wykształcenia jest romanistą, w swojej pracy naukowej interesował się nie tylko językami romańskimi, lecz także słowiańskimi i germańskimi, penetrując również obszar szerszej tematyki indoeuropejskiej. Przyczynił się do usystematyzowania wiedzy o gramatyce historycznej oraz opisowej kilku języków, m.in. francuskiego, włoskiego, hiszpańskiego i polskiego¹), zarówno na użytek Polaków (Mańczak 1960, 1961, 1965, 1966), jak i osób niepolskojęzycznych (Mańczak 1962, 1976, 1980). Wydał opracowania popularnonaukowe dotyczące całych grup i rodzin językowych (np. Mańczak 1988, 1992a, 1999). Poszukiwał praojczyzny ludów słowiańskich, germańskich oraz indoeuropejskich. Jednak do najważniejszych osiągnięć naukowych Jubilata należy zaliczyć uniwersalne prawa rządzące rozwojem języków, jakie ustalił na podstawie swoich badań, nie bojąc się przy tym podważać bądź podawać w wątpliwość opinii, które w świecie językoznawczym uchodziły — a często uchodzą nadal — za niekwestionowane dogmaty.

Profesor Mańczak wielokrotnie podkreślał, że podstawową bolączką językoznawstwa jest brak jasno określonych kryteriów prawdy, jakimi powinni kierować się lingwiści w swojej pracy, co w konsekwencji prowadzi do takich błędów metodologicznych jak formułowanie twierdzeń ogólnych na podstawie niewielkiej liczby faktów. Trudno mówić o istnieniu dyscypliny naukowej, jeśli jej fundamenty opierają się na słabo osadzonych w materiale badawczym twierdzeniach, których prawdziwości lub fałszywości nie sposób obiektywnie dowieść. Doszedłszy do wniosku, że językoznawcy na ogół za bardzo polegają na opinii autorytetów i wierzą w ich nieomylność, odrzucając przy tym a priori twierdzenia dotąd im nieznanne,

¹) Warto zaznaczyć, że według danych ze stycznia 2012 r. ważny dla polonistyki artykuł pt. Ile rodzajów jest w polskim (Mańczak 1956) znajduje się w pierwszej trójce najczęściej cytowanych tekstów opublikowanych w Języku Polskim od początku istnienia pisma (<http://www.jezyk-polski.pl/najwazniejsze.html>, dostęp: 10 stycznia 2014). Artykuł ten zapoczątkował cały nurt badań nad rodzajem gramatycznym w polszczyźnie, o czym można przeczytać w innym miejscu w niniejszym zeszycie JP. Ogółem Jubilat zamieścił w Języku Polskim (do 2013 r. włącznie) 71 publikacji, wśród których były artykuły, recenzje, polemiki i komentarze do tekstów innych autorów.

Jubilat opracował własną metodologię, którą stosował w swoich badaniach na różnych poziomach języka, przede wszystkim w fonetyce, fonologii, morfologii oraz słownictwie. Oparł ją na dużej liczbie faktów, które poddawał analizie właściwej naukom ścisłym, obiektywnym – statystyce oraz rachunkowi prawdopodobieństwa.

Jako diachronista Profesor Mańczak szczególną uwagę zwracał na sposób, w jaki tłumaczy się zmiany językowe. Diachroniści są zgodni co do tego, że w historii każdego języka można mówić o regularnym rozwoju fonetycznym warunkującym formę wyrazów w danym okresie jego ewolucji. Regularny rozwój fonetyczny to nic innego jak zbiór ograniczonych czasowo praw dotyczących ewolucji poszczególnych głosek w określonych pozycjach i kontekstach. Jeśli zaś wyraz wykazuje rozwój nieregularny, badacze z reguły przypisują to działaniu analogii do innych wyrazów funkcjonujących w tym samym języku. Jubilat niejednokrotnie podkreślał, że istnieje również trzeci, nie mniej ważny, a często pomijany w rozważaniach czynnik, który ma niebagatelny wpływ na ewolucję form wyrazowych odbiegającą od spodziewanej («prawidłowej») w każdym języku: jest to częstość użycia. Nieregularny rozwój spowodowany frekwencją polega na tym, że wyrazy często używane podlegają nieregularnym redukcjom (por. np. Mańczak 1969, 1970: 62–94, 1977, 1987).

Tak sformułowane założenia metodologiczne, w połączeniu z wylaczeniami matematycznymi, mają szerokie zastosowanie praktyczne; przykładowo, pozwalają rozwikłać — przynajmniej częściowo — najbardziej zagadkowe etymologie, z jakimi kiedykolwiek zmagali się lingwiści. Dobrze znanym romanistom przykładem jest etymologia czasowników oznaczających przemieszczanie się (*iść / chodzić, jechać / jeździć*), czyli portugalski i hiszpański *andar*, kataloński i oksytański *anar*, francuski *aller*, włoski *andare*, friuński *lâ*, rumuński *umbla* itd. Pominąwszy różnorakie argumenty natury semantycznej i formalnej, rachunek prawdopodobieństwa każe opowiedzieć się za monogenezą tych czasowników, tj. stwierdzić, że pochodzą one wszystkie od jednego, niepoświadczonego w tekstach łacińskiego czasownika, najprawdopodobniej **ambulare*. Wykluczona jest natomiast poligenesa, której próbowano dowieść w różnych opracowaniach (Mańczak 1974, 1975).

Statystyką w językoznawstwie można posłużyć się również w szerszym zakresie, np. ustalając stopień pokrewieństwa pomiędzy poszczególnymi językami. Warto tu od razu wspomnieć, iż w lingwistyce panuje przekonanie, że pokrewieństwo językowe zasadza się głównie na zbieżnościach gramatycznych (fonetyka, morfologia). Profesor Mańczak dowodzi jednak czegoś innego: pokrewieństwo między poszczególnymi grupami języków indoeuropejskich oparte jest wyłącznie na zbieżnościach leksykalnych (Mańczak 1991a: 22–36, 1999: 64–80).

Badania statystyczne Profesora Mańczaka dotyczące słownictwa rzucają nowe światło na pochodzenie całych grup języków. Sam Jubilat jednoznacznie wskazał proveniencję dwóch ważnych podrodzin współczesnych języków europejskich. Po pierwsze, język staro-cerkiewno-słowiański określił jako kompromis między dialektami słowiańskimi z rejonu Macedonii i Bułgarii z jednej strony a Moraw i Panonii z drugiej strony (Mańczak 2004b, 2006). Po wtóre, języki romańskie pochodzą z łaciny klasycznej, przy czym stadium pośrednim ewolucji była tzw. łacina ludowa. W romanistyce zaś powszechnie panuje pochodzący jeszcze z XV wieku dogmat, jakoby to łacina ludowa, rozumiana jako siostrzany język łaciny klasycznej, była ostatecznym źródłem języków romańskich (Mańczak 1992a: 51–54, 1995a).

Przyjmując założenie, że w obrębie danej grupy spokrewnionych z sobą języków najbardziej archaiczny i najbliższy językowi matce jest ten, który ma największy odsetek słownictwa wspólnego z pozostałymi językami siostrami, Profesor Mańczak doszedł do wniosku, że możliwe jest geograficzne wskazanie praojczyzny ludów mówiących tymi językami (sprawdza się to np. w wypadku języków romańskich, których kolebka pokrywa się z obszarem, gdzie mówi się dziś po włosku). I tak dane statystyczne uzyskane z porównania tekstów paralelnych w kilku językach germańskich pozwalają obalić wczesnośredniowieczny mit, wedle którego praojczyzna Gotów miałyby znajdować się w Skandynawii; wedle rachunków Profesora znajdowała się ona w najdalej wysuniętej na południe części starożytnej Germanii (Mańczak 1984, 1999: 81–88, 2007b). W świetle danych statystycznych pierwotne siedziby Słowian znajdują się w dorzeczu Wisły i Odry (Mańczak 1981, 1999: 89–128), z którymi z kolei pokrywa się mniej więcej praojczyzna Indoeuropejczyków, sytuowana przez językoznawców m.in. na Ukrainie, w Armenii czy Azji Mniejszej (Mańczak 1992b, 1997, 1999: 129–144).

W toku swoich badań Profesor Mańczak dowiódł nieścisłości bądź niesłuszności kilku twierdzeń zadomowionych we współczesnym językoznawstwie, a pochodzących jeszcze z doby językoznawstwa przednaukowego.

Rodem ze starożytności podział części mowy na akcentowane (rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki itd.) oraz pozbawione akcentu (zaimki, przyimki, rodzajniki itd.) nie jest niczym innym jak nietrafną generalizacją. W standardowej wymowie bowiem klityki zachowują się identycznie jak nieakcentowane sylaby wyrazów wielosylabowych, co widać na prostych przykładach. Czy z racji swojej przynależności do takiej, a nie innej klasy gramatycznej przymimek *dla* można uznać za regularnie nieakcentowany? Odnotowujemy go w zwrotach: *to dla Ciebie*, ale *to dla mnie*, których rytm jest dokładnie taki sam jak np. w formach czasownikowych *pokażecie* — *pokażcie*. Na jakiej podstawie uznawać zaimek wskazujący w syntagmie *te rasy* za naturalnie nieakcentowany, skoro w wyrazie *terasy* pierwsza sylaba traktowana jest w taki sam sposób? I odwrotnie: dlaczego zakłada się, że w syntagmie *ma żurek* akcentowane są sylaby *ma* i *zu*, skoro identyczny rytm obserwujemy w wyrazie *mazurek* z zaledwie jednym akcentem? Ważniejszym kryterium opisu powinny być w tym wypadku cechy produkcyjne języka (rytm), od których zależy umieszczanie akcentu na konkretnych sylabach w zależności od kontekstu (tworzenie zestrojów akcentowych); nie wszystkie wyrazy są nieakcentowane ze swej natury, a zasada podziału na klityki oraz wyrazy akcentowane powinna zostać poddana systematycznej rewizji (Mańczak 1970: 95–114, 1991b).

Również czasów starożytnych sięga dyskusja na temat różnicy między nazwami własnymi a nazwami pospolitymi. Proponowano rozmaite rozwiązania i definicje nomen proprium (powołując się np. na jego nieodmienność morfologiczną, niedefiniowalność czy indywidualny charakter desygnatu), jednak żadna nie odpowiada w pełni rzeczywistości, tj. z każdej z nich wyłamuje się pewna grupa imion własnych. Profesor Mańczak dowodzi, że kryterium podziału powinna tu być (nie)przetłumaczalność: otóż o ile przytłaczająca większość nazw pospolitych podlega przekładowi na inne języki (np. pol. *miasto* = fr. *ville* = niem. *Stadt*), o tyle znakomita większość nazw własnych — nie (czego nie należy mylić z adaptacją nazw popularnych, np. *Kraków* = fr. *Cracovie* = niem. *Krakau*). Kryterium to pozwala ukuć taką

definicję nazwy własnej, od której — spośród wszystkich istniejących definicji — jest statystycznie najmniej wyjątków²⁾ (Mańczak 1970: 250–259, 1982).

Profesor Mańczak zrewidował także kilka uznanych i powtarzanych przez lingwistów twierdzeń zaproponowanych już w dobie językoznawstwa naukowego.

Mowa tu np. o znanej głównie romanistom tezie Mattea Bartolego, pochodzącej z lat dwudziestych XX wieku, wedle której peryferie danego obszaru językowego miałyby być bardziej archaiczne niż jego region centralny. Jubilat dowiódł, że nie ma żadnego związku między centralnym bądź peryferyjnym położeniem języka a stopniem jego archaiczności w stosunku do jego języków sióstr i języka matki (Mańczak 1970: 229–238, 2007a).

Dotyczy to również pojęcia «pustych pól» (fr. *cases vides*), ukutego przez francuskiego lingwistę Antoine'a Meilleta w 1925 roku, które służy do tłumaczenia rozwoju fonetycznego języka jako jego dążności do wypełniania pustych pól w systemie fonologicznym. Na podstawie badań statystycznych Profesor Mańczak doszedł do wniosku, że systemy językowe charakteryzuje właśnie asymetria, przy czym najczęściej używane elementy językowe są bardziej zróżnicowane niż elementy używane rzadziej (Mańczak 1970: 166–170, 2008: 59–62).

Dane statystyczne pozwalają również zakwestionować lub podać w wątpliwość inne prawa i reguły, m.in. panującą w indoeuropeistyce teorię laryngalnych, zaproponowaną przez Ferdynanda de Saussure'a w drugiej połowie XIX wieku (Mańczak 1995b, 2004a), czy też prawo Vernera, dotyczące zmiany praindoeuropejskich spółgłosek zwartych bezdźwięcznych w zwarte dźwięczne w językach germańskich (Mańczak 1990, 1996).

Nie ulega wątpliwości, że dorobek Profesora Witolda Mańczaka, którego ogólny zarys przedstawiono powyżej, jest imponujący. Stanowi on nieocenione źródło wiedzy o różnych językach oraz grupach języków indoeuropejskich, a także o systemie językowym i jego funkcjonowaniu w ogóle. Jest to również inspirujący punkt wyjścia do badań, który nie doczekał się jeszcze kontynuacji — idącej tym samym tropem bądź go kwestionującej — na tyle prężnej, by mogła ukazać w pełni jego potencjał. Wydaje się, że wciąż niewielu lingwistów skłonnych jest podjąć się żmudnych i szczegółowych badań statystycznych, opartych na uważnej lekturze tekstów paralelnych w różnych językach oraz na czasochłonnych rachunkach. Z kolei o słuszności i znaczeniu teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego częstością użycia zaczęto pisać dopiero w ostatnich latach (por. Bochnakowa, Szkutnik 2011; Kraska-Szlenk 2011; Mańczak 2012a, 2012b).

Należy zaznaczyć, że Profesor Mańczak wciąż pozostaje aktywny naukowo, biorąc udział w międzynarodowych konferencjach, publikując oraz recenzując prace i artykuły językoznawcze. W trakcie poświęconej Mu sesji naukowej, zorganizowanej w siedzibie Polskiej

²⁾ Do takich wyjątków należy np. *Nederland* — holenderska nazwa Holandii, tłumaczona m.in. na języki romańskie: port. *Países Baixos*, hiszp. *Países Bajos*, fr. *Pays-Bas*, wł. *Paesi Bassi*, rum. *Țările de Jos*, by wymienić tylko kilka z nich. Na wiele języków tłumaczy się także portugalską nazwę afrykańskiego przylądka *Cabo Verde* oraz pochodzącą od niej nazwę państwa *Cabo Verde*: pol. *Przylądek Zielony* — *Republika Zielonego Przylądka*, chorw. *Zeleni rt* — *Zelenortska Republika*, węg. *Zöld-fok* — *Zöld-foki Köztársaság*, fr. *Cap-Vert* (przylądek i kraj), wł. *Capo Verde* (idem); niemniej czes. *Zelený Mys* — *Kap-verdy*, ros. Зелёный Мыс — Кабо-Верде. Są to jednak nazwy własne o wyjątkowo przejrzystej mowy i budowie, więc ich przekład nie stanowi żadnego problemu.

Akademii Umiejętności w Krakowie 6 grudnia 2013 roku, Jubilat zaskoczył zgromadzonych, zdradzając im, że pracuje nad słownikiem etymologicznym języka polskiego. Jak sam podkreślał, celem słownika nie będzie negowanie dorobku jego wyśmienitych poprzedników, lecz uzupełnienie luk oraz przedyskutowanie etymologii problematycznych bądź dotąd nierozstrzygniętych, ze szczególnym uwzględnieniem tak ważnego czynnika w rozwoju wyrazów, jakim jest frekwencja użycia. Profesor Mańczak przyznał, że praca nad słownikiem sprawia mu wiele przyjemności i przynosi satysfakcję. Pozostaje życzyć Jubilatowi powodzenia oraz szczęśliwego ukończenia owego olbrzymiego przedsięwzięcia, które wzbogaci polską i słowiańską literaturę etymologiczną.

Bibliografia

- Bochnakowa A., Szkutnik Z. 2011: O półwieczu pewnej koncepcji językoznawczej (w nawiązaniu do tekstu W. Mańczaka w BPTJ 2009), *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXVII, s. 317–319.
- Kraska-Szlenk I. 2011: Teoria 'nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją' Witolda Mańczaka i jej znaczenie dla językoznawstwa, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXVII, s. 321–327.
- Mańczak W. 1956: Ile rodzajów jest w polskim, *Język Polski* XXXVI, s. 116–121.
- Mańczak W. 1960: *Gramatyka francuska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Mańczak W. 1961: *Gramatyka włoska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Mańczak W. 1962: *Phonétique et morphologie historiques du français*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Łódź.
- Mańczak W. 1965: *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Łódź.
- Mańczak W. 1966: *Gramatyka hiszpańska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Mańczak W. 1969: Le développement phonétique des langues romanes et la fréquence, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mańczak W. 1970: *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Mańczak W. 1974: Une étymologie romane controversée: *aller, andar*, etc., *Revue roumaine de linguistique* 19, s. 89–101.
- Mańczak W. 1975: Étymologie de fr. *aller*, esp. *andar*, etc. et calcul des probabilités, *Revue roumaine de linguistique* 20, s. 735–739.
- Mańczak W. 1976: *Fonetica e morfologia storica dell'italiano*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mańczak W. 1977: *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mańczak W. 1980: *Fonética y morfología histórica del español*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mańczak W. 1981: *Praojczyzna Słowian*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Mańczak W. 1982: La notion de nom propre, [w:] *Proceedings of 13th International Congress of Onomastic Sciences*, red. K. Rymut, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 101–106.
- Mańczak W. 1984: Origine méridionale du gotique, *Diachronica* 1, s. 79–102.
- Mańczak W. 1987: Frequenzbedingter unregelmäßiger Lautwandel in den germanischen Sprachen, *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*, Wrocław.
- Mańczak W. 1988: *Języki romańskie*, [w:] *Języki indoeuropejskie*, t. 2, red. L. Bednarczuk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 571–644.
- Mańczak W. 1990: La restriction de la règle de Verner à la position médiane et le sort du *s* final en germanique, *Historische Sprachforschung* 103, s. 92–101.
- Mańczak W. 1991a: *La classification des langues romanes*, Universitas, Kraków.

- Mańczak W. 1991b: La division des mots en toniques et atones est-elle justifiée?, *Lingua Posnaniensis* 32–33, s. 181–185.
- Mańczak W. 1992a: Przegląd języków romańskich, Wydawnictwo i Drukarnia «Secesja», Kraków.
- Mańczak W. 1992b: De la préhistoire des peuples indo-européens, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mańczak W. 1995a: Le protoroman est-il une langue sœur du latin classique?, [w:] *Latin vulgaire, latin tardif IV. Actes du 4e colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, red. L. Callebat, Olms-Weidmann, Hildesheim, s. 29–34.
- Mańczak W. 1995b: Critique de la théorie des laryngales, [w:] *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia. Ioannis Safarewicz memoriae dicata*, red. W. Smoczyński, Universitas, Kraków, s. 237–247.
- Mańczak W. 1996: La règle de Verner s'applique-t-elle à la position finale?, *Historische Sprachforschung* 109, s. 110–116.
- Mańczak W. 1997: L'habitat primitif des Indo-Européens se trouvait-il vraiment en Arménie?, *Folia Orientalia* 33, s. 65–74.
- Mańczak W. 1999: Wieża Babel, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Mańczak W. 2004a: Encore un argument contre la théorie des laryngales, *Lingua Posnaniensis* 46, s. 41–44.
- Mańczak W. 2004b: Przedhistoryczne migracje Słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, *Polska Akademia Umiejętności*, Kraków.
- Mańczak W. 2006: Pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego a Kodeks zografski, *Takt*, Warszawa.
- Mańczak W. 2007a: La Roumanie et l'Espagne sont-elles des territoires archaïques de la Romania?, [w:] *Limba română, limbă romanică. Omagiu acad. Marius Sala la împlinirea a 75 de ani*, red. S. Reinheimer Rîpeanu, I. Vintilă-Rădulescu, Editura Academiei Române, București, s. 313–317.
- Mańczak W. 2007b: Le mythe de l'origine scandinave des Goths, [w:] *L'art de la philologie. Mélanges en l'honneur de Leena Löfstedt*, Société Néophilologique, red. J. Härmä i in., Helsinki, s. 137–145.
- Mańczak W. 2008: Linguistique générale et linguistique indo-européenne, *Polska Akademia Umiejętności*, Wydział I Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filologiczny, Kraków.
- Mańczak W. 2012a: Aktualna sytuacja teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją, *Linguistica Copernicana* 1 (7), s. 15–29.
- Mańczak W. 2012b: Czy koniec zmywu milczenia wokół teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją?, *Academic Journal of Modern Philology* I, s. 75–83.

Strony internetowe o Profesorze Witoldzie Mańczaku

<http://www.manczak.net/>

http://pl.wikipedia.org/wiki/Witold_Mańczak

Summary

About Professor Witold Mańczak's scientific oeuvre on the occasion of his 90th birthday anniversary

Keywords: Witold Mańczak, irregular phonetic evolution caused by frequency, statistics in linguistics.

The paper presents an outline of Witold Mańczak's scientific oeuvre documented by nearly one thousand bibliographic entries. Several chosen theorems, defended by Cracovian linguist in his works, are discussed.